

CZU: 94:281.6(478)

UNELE DATE CU REFERIRE LA BISERICA ARMEANĂ „ÎNVIEREA DOMNULUI” DIN CHIȘINĂU*

Ion GUMENĂI

Universitatea de Stat din Moldova

Articolul de față se referă la istoria urbanistică a Chișinăului, iar dacă e să fim mai preciși – la construcția Bisericii armene „Învierea Domnului” ridicată în cimitirul armenesc din această urbe. O atenție aparte se acordă unor documente ce au fost colectate la Arhivele Naționale ale Armeniei.

Cuvinte-cheie: *comunitate armenescă, Biserica Apostolică Armeană, Basarabia, Imperiul Rus.*

SOME DATA WITH REFERENCE TO THE ARMENIAN CHURCH THE RESURRECTION OF CHRIST IN CHISINAU

The present article refers to the urban history of Chisinau, and if it is to be more precise in the construction of the Armenian Church the Resurrection of the Lord built in the Armenian cemetery of this city. Particular attention is drawn to documents that were collected at the National Archives of Armenia.

Keywords: *Armenian Community, Armenian Apostolic Church, Bessarabia, Russian Empire.*

Comunitatea armenescă este una dintre cele mai vechi de pe teritoriul carpato-nistrean, cunoscut fiind faptul că încă la începutul secolului al XV-lea domnul Alexandru cel Bun, printr-un hrisov domnesc, a chemat negustorii armeni să se stabilească cu traiul în Țara Moldovei.

Atât așezarea geografică prielnică a Țării Moldovei (și aici ne referim la posibilitatea de a practica comerțul, principala ocupație a armenilor), cât și privilegiile primite de la domnitori, au dus la creșterea rapidă a numărului armenilor, astfel încât inițial la Suceava, apoi la Iași a existat între 1401 și 1686 o Episcopie armenescă [1].

În 1812, după anexarea Basarabiei la Rusia, în conformitate cu Tratatul de pace de la București, prin Decretul Alteței Sale Imperiale Țarului pe teritoriul Imperiului Rus a fost înființată cea de a doua eparhie armeană – a Basarabiei¹ (prima, cea a Astrahanului, a fost înființată în 1717). Primul conducător (nacealnic) al eparhiei a fost arhiepiscopul Grigor, iar centrul eparhial se afla la Chișinău. În 1827, după moartea lui Grigor Zaharean, eparhia a fost condusă temporar de către episcopul Ovanes Nersisean (Garnacherean) [2, p.9].

Dacă e să ne referim nemijlocit la comunitatea armenescă din Chișinău, atunci, conform datelor furnizate de către arhiepiscopul armean în 1809, aici puteau fi numărate 113 fumuri (case) ale armenilor, ceea ce ar însemna o populație de aproximativ 565 de personae [3, p.2]. Astfel, din numărul total de 1159 de familii câte se aflau la acel moment în principate repartizate pe 15 comununi, comunitatea din Chișinău se plasa pe locul 4, fiind depășită doar de comunitățile din Botoșani cu 381 de familii, Roman cu 145 de familii și Akkerman cu 116 familii [3, p.2].

Cât privește organizarea ecleziastică și construcțiile de cult, după cum ne informează cercetătorii Lidia Prisac și Ion Xenofontov, „Biserica Apostolică Armeană „Sfânta Maica Domnului” din Chișinău datează din 1803, fiind construită pe fundația unei biserici moldovenești deteriorate. Edificată la 1645, pe timpul lui Vasile Lupu (1634-1653), aceasta purta hramul „Sf. Nicolae” și i se mai spunea biserica domnească. Însă, dese invazii ale tătarilor și distrugerile cauzate de războaiele ruso-turce au deteriorat-o într-atât, încât la 1741 era în ruine, fără ca tradiția să o mai consemneze. După locul amplasării, biserica a luat ființă în partea istorică a Chișinăului, fiind un important element de reper în planul urbanistic.

* Lucrare realizată în cadrul proiectului Horizon 2020: Knowledge Exchange and Academic Cultures. Europe and the Black Sea Region „KEAC-BSR” (Grant Agreement Number 734645).

¹ De fapt, încă în 1809, urmând exemplul Bisericii Ortodoxe, printr-un decret imperial pe teritoriul Principatelor Moldovei și Valahiei este înființată o eparhie armeană în fruntea căreia a fost pus Grigor Zaharea. În 1812, după încheierea Păcii de la București, ultimul, ca și omologul său Gavriil Bănulescu-Bodoni, se retrage în Basarabia, la Chișinău, unde înființează în același an 1812, deci chiar înainte de organizarea Bisericii Ortodoxe, Eparhia Armeană a Basarabiei. Sub jurisdicția eparhiei armenice din Basarabia intrau cele 400 de parohii și cinci biserici (Akkerman, Ismail, Tighina, Chișinău, Hotin) ale comunității armenesti din regiune.

La începutul sec. XIX, terenul și ceea ce a mai rămas din biserica ctitorită altădată de Vasile Lupu a fost cumpărat de către un reprezentant armean de la autoritățile locale. Este vorba despre baronul armean Ogan, fiul lui Akopgian, care a contribuit la apariția lăcașului în memoria părinților [4].

Multe particularități au fost introduse în arhitectura ei după intrarea acesteia în posesia armenilor: lipsește peretele despărțitor dintre naos și pronaos, caracteristic pentru ortodoxia de vest, au apărut compartimentele laterale, așa-numitele horane, spații construite special pentru altarele laterale. Atunci a fost construit și turnul clopotniței, alipit la fațada de vest, modificate bolțile interioare și alipită o încăpere la nordul navei, unde erau botezați pruncii. În 1804 a fost construit pridvorul de sud, unde în peretele de est a fost montat al doilea altar cu o catapeteasmă din lemn [5].

În 1885 au avut loc restaurarea bisericii și lucrări de amploare efectuate cu cheltuiala lui Ogan, fiul lui Manuk-bey. O puternică notă orientală a fost introdusă prin construcția loggiei, alipite pridvorului de sud, construit deasupra mormintelor familiei Manuk-bey, în arhitectura căreia au fost promovate trăsături specifice arabo-musulmane, dar soluția planimetrică face parte din moștenirea armeană. Autor al acestei construcții este considerat arhitectul A.I. Bernardazzi.

Pereții clădirii au fost înălțați cu cca 65 cm, partea nouă fiind evidențiată printr-o arcatură ce amintește de arhitectura medievală, amplasată perimetral sub cornișa cu muluri neoclasice. Bolțile vechi au fost demolate și înlocuite cu altele noi, cu o influență a stilului baroc. Bolta cilindrică, susținută de arcuri dublouri, a fost străbătută de mici calote sferice. Suprafețele lor și peretele de apus au fost acoperite cu fresce. A fost înălțată cu un nivel și clopotnița, silueta ei devenind mai elegantă, ultimul nivel fiind împodobit cu detalii din arhitectura neoclasicismului francez.

În timpul acestei reconstrucții au fost introduse forme caracteristice Armeniei istorice: acoperișul clopotniței a devenit piramidal, deasupra altarului și pridvorului de sud au fost ridicate mici turle decorative, în forme similare (arhitect A.I. Bernardazzi). Tot în această perioadă a refacerii capitale a edificiului a fost montată și decorația sculptată a portalului de la intrarea principală prin turnul clopotniței, o compoziție artistică, în care au fost incluse și cruce sculptate, motiv folosit în sculptura armeană cu denumirea *hacikar* [5].

Anume acest lăcaș de cult a devenit principala biserică a noii eparhii armenesti, astfel încât în toate recensămintele secolului al XIX-lea ea apare ca fiind Biserica Catedrală [6].

O altă construcție de cult a etniei armenice, înălțată pe teritoriul cimitirului armeano-catolic [7], va apărea aproximativ un secol mai târziu, în anul 1912². În acest caz ne referim la paraclisul familiei Oganovici-Demianovici, care însă ține de confesiunea armeano-catolică. Este și o construcție memorială, sub aripa de vest găsim-se cavoul familiei Oganovici³.

De proporții modeste, paraclisul este soluționat în stil eclectic, în baza stilului gotic. Planul este alcătuit dintr-o navă cu o mică absidă a altarului, poligonală în plan, cu colțurile susținute de contraforturi în trepte. Aspectul clădirii amintește de clădirile de cult de mici proporții din perioada de înflorire a arhitecturii gotice din secolele XII-XIII din Europa de Est, inclusiv din Polonia și Galiția, de unde se trăgeau polonezii și armenii catolici veniți în Basarabia [9].

Cât privește confesiunea armeano-gregoriană propriu-zisă, în același an 1912, în luna noiembrie, la cererea familiei Bogdasarov, Consistoriul eparhial din Chișinău al Bisericii Armeano-Gregoriene va înainta Sinodului din Ecimiazdin al Bisericii Armeano-Gregoriene un demers privind construcția în același cimitir armenesc și catolic a unei biserici-capelă.

Urmând legislația în vigoare, Sinodul, la rândul său, se va adresa cu un demers și cu planul noului edificiu Conducerii Guberniale a Basarabiei, Departamentului de construcții, privind analiza actelor și avizul pentru construcție.

La 31 decembrie 1912 acest departament prin adresarea nr.3361 către Sinod, bazându-se pe pct.4 art.114 al Codului de legi al Imperiului Rus (Tom XI, partea I, ediția 1896), aducea la cunoștință ca acest lucru nu este de competența sa, ci a MAI, din care cauză nici nu a efectuat o expertiză a actelor primite și le-a remis Sinodului [10, 3-3v] (a se vedea *Anexa I*).

Totuși, Consistoriul eparhial al Bisericii Apostolice Armenice a Novo-Nahicevanului și Basarabiei, despre care răspuns suntem siguri că a fost anunțat, continua să insiste pe lângă Sinodul din Ecimiazdin. În acest

² Conform altor informații, acest paraclis a început să fie construit în 1913 și a fost finisat în 1922 de către G.A. Demianovici [8].

³ Un alt monument lăsat de această familie pe teritoriul pruto-nistean este parcul „Villa Mândac”.

sens, la 25 februarie 1913 Arhimandritul Novo-Nahicevanului și Basarabiei remite o telegramă către înaltul for bisericesc, prin care acesta solicita urgentarea dosarului din 13 noiembrie 1912, nr.2056 [10, f.6].

La nici o luna diferență, Consistoriul eparhial și Arhiepiscopul Novo-Nahicevanului și Basarabiei va trimite o nouă telegramă Sinodului Bisericii Armene Apostolice, prin care informa că, la rugămintea lui Ivan Bogdasarov, Consistoriul solicită să fie urgentată aprobarea proiectului bisericii din 13 noiembrie cu nr.2056 [10, f.7].

Între timp, din datele existente reiese că Sinodul, într-adevăr, a remis MAI solicitarea, deoarece la 11 martie 1913, prin dispoziția 2491 a MAI, Departamentul afacerilor spirituale a informat Sinodul armeano-georgian din Ecimiadzin că, pentru a putea fi date cuvenitele dispoziții, a fost anunțat și Gubernatorul Basarabiei despre faptul că, în baza cererii preventive de la Sinodul din Ecimiadzin și a Înaltului acord, dar și în conformitate cu Codul de legi al Imperiului Rus (ediția din 1906, Tom XII, partea I, nota 2 de la pct.140), proiectul pentru construcția capelei armenesti din incinta cimitirului armenesc din Chișinău aparține Departamentului de construcții al Conducerii Guberniale a Basarabiei, Departamentul afacerilor spirituale considerând de datoria sa să informeze Sinodul din Ecimiadzin despre cele expuse, în urma demersului din 1 februarie 1913, cu nr.226 [10, f.8] (a se vedea *Anexa 2*).

Răspunsul dat de instanțele superioare a făcut ca lucrările să se desfășoare mai intens și cu o altă atitudine din partea Departamentului de construcții din Chișinău, care la 23 martie același an solicită Sinodului să trimită actele și planurile bisericii care au fost întoarse de către autoritățile guberniale prin raportul din 31 decembrie 1912 [10, f.11] (a se vedea *Anexa 3*).

Mai mult, deja la 27 aprilie 1913, Departamentul de construcții din Chișinău trimite Sinodului Bisericii Apostolice Armene o telegramă, prin care anunță că planul privind construcția bisericii a fost acceptat [10, f.12] (a se vedea *Anexa 4*).

Totodată, la 12 iunie 1913, prin raportul Departamentului afacerilor spirituale din cadrul Ministerului de Interne, Sinodului din Ecimiadzin i s-a adus la cunoștință că, în urma prezentării efectuate de către MAI, Altețea Sa Imperială a binevoit să permită construcția Bisericii Armene în cimitirul armenesc din Chișinău [10, f.12] (a se vedea *Anexa 5*).

Despre același lucru Guvernatorul Basarabiei informează la 27 iunie 1913 și instanțele superioare ale Bisericii Armene, menționând în același timp că a informat și Consistoriul eparhial al Bisericii Armene și că va da dispozițiile necesare solicitate de administrația locală laică [10, f.15].

Astfel, fiind rezolvate problemele de ordin administrativ-juridic la nivel local și la nivel central, s-a trecut la construcția lăcașului de cult. Din informațiile existente cunoaștem că arhitect al acestei biserici a fost A.Hacikeanț, iar ctitor este considerată Antonina Bogdasarov (Balioz), informație care, după părerea noastră, este puțin exagerată, în sensul că la construcția bisericii a participat toată familia, Antonina fiind cea care către 1916 a finanțat finisarea construcției [11].

În același timp, paraclisul este și o construcție memorială, sub aripa de vest găsindu-se mormântul lui B.Bogdasarov.

De proporții modeste, paraclisul este ornamentat printr-o plastică decorativă ce reduce din volum. Planul este cruciform, obținut prin lărgirea navei pătrate prin rezalite laterale înguste. Prin intermediul unor rezalite laterale au fost adăugate absida poligonală, un mic pridvor la vest. Tot aspectul clădirii face trimitere la lăcașurile de cult din perioada de înflorire a arhitecturii ecleziastice din secolele XII-XIII din Armenia istorică [12].

Concluzii

Documentele existente demonstrează o dată în plus atitudinea favorabilă a administrației laice, locale și centrale, vis-à-vis de confesiunea armenescă pe tot parcursul secolului al XIX-lea – începutul secolului XX, lucru care nu poate fi probat și pentru alte comunități, cum ar fi, de exemplu, cea romano-catolică, față de care pe tot parcursul perioadei amintite s-a demonstrat doar o poziție ostilă, sau față de cea protestantă, care după unificarea Germaniei a căzut în dezgrația autorităților țariste.

Această constatare se confirmă și prin faptul că noul edificiu al Bisericii Apostolice Armene către anul 1916 deja funcționa, spre deosebire de paraclisul familiei Oganovici, care a fost finisat abia către anul 1922.

Pe de altă parte, construcția noii biserici a dus și la unele modificări în onomastica legată de comunitatea armenescă, astfel încât Biserica Catedrală a primit denumirea populară de veche biserică armeană, iar Biserica „Învierea Domnului” din cimitirul armenesc din Chișinău – de biserică armeană cea nouă.

ANEXE

*Anexa 1***Conducerea Gubernială a Basarabiei, Departamentul de construcții, către Sinodul armeano-gregorian din Ecimiadzin***31 decembrie 1912, nr.3361*

În urma demersului din 10 decembrie, nr.2767, Departamentul de construcții are onoarea să aducă la cunoștință Sinodului că, în baza pct.4 art.114 al Codului de legi al Imperiului Rus (Tom XI, partea I, ediția 1896), discutarea preliminară despre instituirea unei biserici armeano-gregoriene și cererea pentru aceasta, prin Ministerul de Interne, a Înaltei permisiuni este de competența Sinodului armeano-gregorian din Ecimiadzin, din care cauză proiectul trimis de către Sinod împreună cu demersul amintit Departamentul îl întoarce fără a fi consultat și analizat.

(După NAA, Fond 56, inv. I, dosar 11588, f. 3 -3v.)

*Anexa 2***MAI, Departamentul afacerilor spirituale, către Sinodul armeano-gregorian din Ecimiadzin***11 martie 1913, nr.2491*

Pentru a putea fi date convenitele dispoziții, a fost informat și Guvernatorul Basarabiei că, în baza cererii preventive (predvaritelinogo proșenia – deciziei preliminare) de la Sinodul din Ecimiadzin și a Înalțului acord, dar și în conformitate cu Codul de legi al Imperiului Rus din 1906 (Tom XI, partea I, nota 2 de la pct.140), proiectul pentru construcția bisericii armeano-gregoriene în incinta cimitirului armenesc din Chișinău aparține Departamentului de construcții al Conducerii Guberniale a Basarabiei. Departamentul afacerilor spirituale consideră de datoria sa să anunțe despre cele expuse Sinodul armeano-gregorian din Ecimiadzin, în urma demersului din 1 februarie cu nr. 226.

(După NAA, Fond 56, inv. I, dosar 11588, f. 8.)

*Anexa 3***Conducerea Gubernială a Basarabiei, Departamentul de construcții, către Sinodul armeano-gregorian din Ecimiadzin***23 martie 1913, nr.660*

Dat fiind faptul că Excelența Sa Guvernatorul Basarabiei a primit expunerea Departamentului afacerilor spirituale din 10 martie cu nr.2435 cu privire la examinarea proiectelor privind construcția bisericii armeano-gregoriene în cimitirul armenesc din orașul Chișinău, Departamentul de construcții roagă Sinodul să trimită, pentru a fi examinate, proiectele cu referire la această biserică ce au fost întoarse prin raportul din 31 decembrie 1912 cu nr.3361.

(După NAA, Fond 56, inv. I, dosar 11588, f. 11.)

*Anexa 4***Conducerea Gubernială a Basarabiei, Departamentul de construcții, către Sinodul armeano-gregorian din Ecimiadzin***27 aprilie 1913, nr.888*

De rând cu raportul din 25 martie a anului curent cu nr.385, Departamentul de construcții trimite în Sinod o copie a proiectului construcției noii clădiri a bisericii armeano-gregoriene în cimitirul armenesc din or. Chișinău, adoptat în conformitate cu ordinea stabilită.

(După NAA, Fond 56, inv. I, dosar 11588, f. 9.)

*Anexa 5***MAI, Departamentul afacerilor spirituale, către Sinodul armeano-gregorian din Ecimiadzin***12 iunie 1913, nr.5773*

Din Înalta poruncă cu nr.98, Altețea Sa Împăratul, în baza raportului Minsitrului Afacerilor Interne din a 7-a zi a acestui iunie, a binevoit să permită construcția bisericii armeano-gregoriene în cimitirul armenesc din orașul Chișinău.

Despre această voință a Înălțimii Sale am onoarea să informez Sinodul armeano-gregorian din Ecimiadzin pentru a avea posibilitatea să emită dispozițiile necesare legate de partea spirituală, anexele urmând a fi întoarse.

(După NAA, Fond 56, inv. I, dosar 11588, f. 14)

Referințe:

1. Cf. БАБАЯН, Л. *Армяне в Молдове и Буковине*. Тифлис, 1911.
2. *Армянские церкви Новой Нахичевани. Исторический путь* / Составители: Соня Суреновна Мирзоян, Гоар Георгиевна Авакян; перевод с армянского Нуне Балбанян. Ростов, 2017. 509 с.
3. Arhiva Națională a Armeniei (în continuare – NAA), Fond.1, inv.1, d.1190.
4. PRISAC, L., XENOFONTOV, I.V. Zece curiozități despre Biserica Apostolică Armeană „Sfânta Maica Domnului” din Chisinau. În: *Moldova Suverană* din 3 august 2017 [Disponibil: http://moldova-suverana.md/article/zece-curiozitati-despre-biserica-apostolica-armeana-sfinta-maica-domnului-din-chisinau_19035] [Accesat: 10.10.2017]
5. *Biserica armenescă apostolică Sf. Maica Domnului* [Disponibil: <http://www.monument.sit.md/biserici/piata-veche-8/>] [Accesat: 08.08.2017]
6. Cf. NAA, Fond 56, inv.1, 15, 18.
7. Despre localizarea cimitirului armenesc și onomastica armenescă în Chișinău *a se vedea* PRISAC, L., XENOFONTOV, I.V. Zece curiozități despre străzile armenesti din Chișinău”. În: *Moldova Suverană* din 28 septembrie 2017. [Disponibil: http://moldova-suverana.md/article/zece-curiozitati-despre-strazile-armenesti-din-chisinau_19589] [Accesat: 10.10.2017]
8. <http://oldchisinau.com/kladbishha-cerkvi-sinagogi/starye-cerkvi-kishinyova/sokhranivshiesya-cerkvi/chasovnya-oganovichey-demyanovichey/chasovnya-oganovichey-demyanovichey-ist/> [Accesat: 03.11.2017]
9. *Capela familiei Oganovici*. [Disponibil: <http://www.monument.sit.md/biserici/valea-trandafirilor-11-oganowici/>] [Accesat: 03.11.2017]
10. NAA, Fond 56, inv.1, 1158.
11. *Новоармянская церковь. История*. [Disponibil: <http://oldchisinau.com/kladbishha-cerkvi-sinagogi/starye-cerkvi-kishinyova/sokhranivshiesya-cerkvi/novoarmyanskaya-cerkov/novoarmyanskaya-cerkov-istoriya/>] [Accesat: 03.11.2017]
12. <http://www.monument.sit.md/biserici/valea-trandafirilor-11/> [Accesat: 03.11.2017]

Prezentat la 12.12.2017